

Dagmara Kociuba*, *Klaudia Rabczewska*

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej,
Zakład Polityki Przestrzennej i Planowania, Al. Kraśnicka 2d, 20-017 Lublin;

e-mail: dagmara.kociuba@umcs.pl; klaudia.rabczewskaa@gmail.com

* ORCID: 0000-0001-9217-323X

ROLA BUDŻETÓW PARTYCYPACYJNYCH W ZAGOSPODAROWANIU PRZESTRZENI PUBLICZNYCH POLSKICH MIAST — STUDIUM PRZYPADKU LUBLINA

Streszczenie: Celem pracy jest ukazanie wpływu realizacji projektów z budżetu partycypacyjnego (BP) na zagospodarowanie i kształtowanie przestrzeni publicznych w mieście. W pierwszej części artykułu przedstawiono założenia ogólne i modele budżetowania partycypacyjnego, a następnie podstawy prawne oraz zasady wdrażania i finansowania BP w Polsce. W drugiej części skonfrontowano je z implementacją BP (obywatelskiego i zielonego) w Lublinie w edycjach 2015–2019. Zawarte w trzeciej części szczegółowe analizy edycji 2015–2017 wykazały, że 86% inwestycji zgłoszonych i 87% zwycięskich dotyczyło bezpośrednio działań w przestrzeni publicznej. Ponadto ukazano rozkład przestrzenny i zakres tematyczny tych inwestycji w 27 dzielnicach Lublina w odniesieniu do 10 kategorii wydzielonych przez autorki, a także motywacje i aktywność mieszkańców dzielnic w aplikowaniu o projekty. W czwartej części przedstawiono zmiany w przestrzeniach publicznych Lublina wywołane realizacją projektów z BP, a następnie doświadczenia lubelskie odniesiono do innych miast w Polsce. W podsumowaniu zamieszczono rekomendacje, jak efektywnie wdrażać BP, aby kreować wysokiej jakości przestrzeń publiczną w miastach. Wyróżniono trzy aspekty: 1) organizacyjno-proceduralny, 2) aktywizacji interesariuszy i 3) realizacji inwestycji.

Słowa kluczowe: budżet partycypacyjny, budżet obywatelski, zielony budżet obywatelski, wdrażanie budżetów partycypacyjnych, przestrzeń publiczna, Lublin, Polska.

THE ROLE OF PARTICIPATORY BUDGETS ON THE DEVELOPMENT OF URBAN PUBLIC SPACES — THE LUBLIN CASE STUDY

Abstract: This paper examines the impact of the implementation of participatory budget (PB) projects on the development and creation of public spaces in the city. The first part of the paper describes the main assumptions and models of participatory budgeting as well as the legal basis and rules of PB implementation and financing in Poland. In the second part, those are confronted with the implementation of PB (civic and green) in Lublin in 2015-2019. In the third one, detailed analysis of the PB rounds 2015-2017 show that 86% of investment projects submitted and 87% of projects selected for implementation were directly associated with activities in public space. Furthermore, the spatial distribution and thematic scope of those investments in 27 districts of Lublin in relation to 10 categories selected by the authors as well as the motivation and activity of residents of individual districts in applying for projects were presented. The fourth part shows the changes in Lublin's public spaces caused by the implementation of PB projects and Lublin's experience in relation to other cities in Poland. The summary includes recommendations on how to effectively implement

BP to create a high quality public space in cities. Three aspects are distinguished: 1) organisational and procedural; 2) mobilisation of the stakeholders and 3) implementation of projects.

Keywords: participatory budget, civic budget, green civic budget, implementation of participatory budgets, public space, Lublin, Poland.

Budżet partycypacyjny jest procesem decyzyjnym, w ramach którego mieszkańcy bezpośrednio współdecydują o wydatkach z budżetu miasta (Sintomer, Herzberg i Röcke 2008). Zasady implementacji tego narzędzia partycypacji społecznej wypracowano w końcu lat 80. XX w. w Porto Alegre w wyniku sprzężenia przychylności władz i zaangażowania obywateli walczących z biedą i korupcją w imię sprawiedliwości społecznej (Santos de Sousa 1998; Sintomer, Herzberg i Röcke 2008; Wampler 2012). Proces ten przybiera na sile od lat 90. XX w., obejmując kolejne miasta, państwa i kontynenty (OECD 2001; Sintomer i in. 2010; Sintomer i in. 2013). Dla wielu krajów budżet partycypacyjny stał się motorem reform administracyjnych i zmian legislacyjnych, które miały na celu włączenie społeczności lokalnych w zarządzanie miastem (Ganuza i Baiocchi 2012). W krajach zachodnich budżet partycypacyjny, angażujący zwykłych obywateli w wydawanie funduszy publicznych, postrzegany jest jako potencjalne lekarstwo na kryzys społeczeństwa obywatelskiego czy możliwość poprawy jakości usług świadczonych przez organy administracji publicznej. Dla niektórych, szczególnie aktywistów z ruchów miejskich, BP stał się ucieleśnieniem idei „prawa do miasta”, do której nawoływał w latach 60. XX w. Henri Lefebvre (1967; Harvey 2013; Kębłowski 2014). Na szczególną uwagę zasługuje też kwestia wpływu inwestycji realizowanych w ramach BP na zagospodarowanie miast oraz kreowania przyjaznych i funkcjonalnych przestrzeni publicznych. W tym aspekcie BP umożliwiała w szerszym ujęciu zwrócić się ku koncepcji „miast dla ludzi” Jana Ghela (2010).

Trend coraz silniejszego zaangażowania samorządów i obywateli w budżetowanie partycypacyjne jest obserwowany również w Polsce (Kębłowski 2014; Kraszewski i Mojkowski 2014). Należy przy tym zauważyć, że analizie poddaje się zazwyczaj proces wdrażania BP na poziomie proceduralnym i finansowym (Dworakowska 2014; Kalisiak-Mędelska 2016; Kraszewski i Mojkowski 2014; Polko 2015; Serzysko 2014). Nieliczne prace zawierają analizę projektów z BP w ujęciu przestrzennym (Solecka i Dworniczak 2016; Tatarowska i Furmankiewicz 2018) oraz ich struktury rodzajowej (Bernaciak, Rzeńca i Sobol 2017; Leśniewska-Napierała 2017; Polko 2015; Rybińska 2018; Solecka i Dworniczak 2016; Tatarowska i Furmankiewicz 2018; Wójcik 2018), przy czym kryteria podziału na dziedziny/kategorie tematyczne są różnorakie. Z kolei efekty, jakie niesie za sobą realizacja projektów finansowanych z BP w zagospodarowaniu miast, a w szczególności przestrzeni publicznych, rozpoznane są znacznie gorzej (Chruściński, Palińska i Kazak 2014). Niniejsza praca wypełnia lukę badawczą w tym zakresie.

Celem pracy jest ukazanie wpływu realizacji projektów z budżetu partycypacyjnego na zagospodarowanie i kształtowanie przestrzeni publicznych w mieście. W ujęciu teoretycznym od strony poznawczej zastosowano metodę

historyczno-opisową. Na podstawie literatury przedmiotu przedstawiono główne założenia oraz najpopularniejszy model implementacji BP (Porto Alegre), a także podstawy prawne, historię, zasady i model wdrażania oraz finansowanie BP w Polsce. W zakresie badań empirycznych przeanalizowano implementację BP¹ w Lublinie w edycjach 2015–2019 w aspekcie formalnoprawnym, proceduralnym i finansowym. Szczegółowym badaniom poddano zakres przestrzenny, strukturę rodzajową projektów oraz zaangażowanie mieszkańców w aplikowanie o środki w edycjach 2015–2017. Ponadto wykazano wpływ realizacji wybranych projektów na zagospodarowanie i użytkowanie przestrzeni publicznych tego miasta. Na koniec przypadek Lublina skonfrontowano z doświadczeniami innych miast w Polsce. Praktycznym podsumowaniem części przeglądowej i analitycznej są rekomendacje w zakresie podniesienia efektywności wpływu budżetowania partycypacyjnego na kreowanie wysokiej jakości przestrzeni publicznych. Wyróżniono trzy aspekty: 1) organizacyjny i proceduralny, 2) zaangażowania interesariuszy procesu oraz 3) realizacji inwestycji.

Materialy i metody

Do szczegółowych analiz wykorzystano dane dotyczące 587 wniosków, 731 inwestycji zgłoszonych oraz 94 realizowanych w edycjach 2015–2017 budżetu obywatelskiego (BO) oraz 107 zgłoszonych i 24 zrealizowanych w ramach zielonego budżetu obywatelskiego (ZBO) w edycji 2017, pozyskane w Biurze Partycypacji Społecznej Urzędu Miasta Lublin. W szczególności przeanalizowano zakres tematyczny projektów z BO (zgłaszanych i zwycięskich) w odniesieniu do wydzielonych przez autorki 10 kategorii, których realizacja wywołuje zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni publicznych. Są to:

- 1) sport (infrastruktura sportowa, np. boiska, siłownie zewnętrzne itp.);
- 2) wypoczynek i rekreacja (place zabaw, zagospodarowanie terenów zielonych, mała architektura);
- 3) budowa lub modernizacja chodników;
- 4) budowa lub modernizacja ulic;
- 5) przejścia dla pieszych;
- 6) parkingi;
- 7) oświetlenie;
- 8) Lubelski Rower Miejski (LRM; stacje, ścieżki rowerowe);
- 9) modernizacja budynków;
- 10) inne (projekty dotyczące m.in. opieki nad zwierzętami, prowadzenia działań kulturalnych, edukacyjnych, artystycznych oraz zajęć sportowych, których realizacja nie znajduje odzwierciedlenia bezpośrednio w przestrzeni publicznej Lublina).

Ponadto przeanalizowano lokalizację zgłaszanych i wybranych do realizacji projektów w przestrzeni miasta (nazwa dzielnicy, numery działek, tereny wzdłuż

---

¹ W Polsce zdecydowanie częściej używa się nazwy „budżet obywatelski” niż „budżet partycypacyjny”. Występuje ona również w aktach prawnych regulujących procedury jego wdrażania (zob. art. 5a Ustawy o samorządzie gminnym).

ulic itp.), a także aktywność mieszkańców 27 dzielnic Lublina w aplikowaniu o środki w każdej z 10 kategorii.

Zielony budżet obywatelski rozpatrywano według kategorii wydzielonych na zasadach określonych w regulaminie. Wyniki przedstawiono w formie opisowej, zwizualizowano na mapach tematycznych (wykonanych w programie Corel Draw oraz QGIS) i diagramach (MS Excel) oraz zestawiono w tabelach. Ponadto wskazano przykłady dobrych i złych praktyk realizacji wybranych projektów z BO i ZBO na zagospodarowanie i użytkowanie przestrzeni publicznych Lublina. Zaproponowana przez autorki metoda, ze względu na swoją uniwersalność, może służyć do podobnych analiz skutków realizacji projektów finansowanych w ramach budżetów partycypacyjnych na zagospodarowanie przestrzeni publicznej miast i w przyszłości może być wykorzystana do prowadzenia wiarygodnych studiów porównawczych.

Budżet partycypacyjny

Założenia ogólne

Budżet partycypacyjny (BP) jest jedną z form partycypacji społecznej. Brian Wampler (2007, s. 21) budżetowanie partycypacyjne definiuje jako proces decyzyjny, w którym obywatele rozważają i negocjują dystrybucję środków publicznych. Ich decyzje przekładają się na wiele aspektów życia miasta i jego obywatele, w tym znajdują odbicie w zagospodarowaniu przestrzeni miast. BP jest zatem elementem zarówno procesów politycznych, jak i rozwoju lokalnego (Allegretti i Herzberg 2007; Sintomer, Herzberg i Röcke 2008; Williams, Denny i Bristow 2017). Ponadto służy budowaniu społeczeństwa obywatelskiego na przykład w drodze rozwijania dialogu społecznego (Górski 2005; Kaźmierczak 2011), przy czym decydujący wpływ obywateli na podjęcie ostatecznej decyzji w kwestiach finansowych sprawia, że BP reprezentuje najwyższe szczeble tzw. drabiny partycypacji (Arnstein 1969), jakimi są delegowanie władzy i kontrola obywatelska. Anwar Shah (2007, s. 1), prezentując stanowisko Banku Światowego, podkreśla, że budżetowanie partycypacyjne daje obywatelom możliwość poznania przedsięwzięć organów władzy oraz debatowania i wpływania na alokację zasobów publicznych, umacnia popyt na dobre zarządzanie (*good governance*), a także sprawia, że władze lepiej reagują na potrzeby i preferencje obywateli.

Budżet partycypacyjny angażuje mieszkańców i motywuje do czynnego udziału w życiu miasta. W tym kontekście można wspomnieć, że istnieje wiele różnych metod lub podejść do angażowania uczestników. W przypadku BP generalnie można wyróżnić dwie główne kategorie: deliberatywną i agregacyjną (Harkins i Escobar 2015). Pierwsza zachęca do dyskusji i debaty między uczestnikami, natomiast podejście agregacyjne opiera się na głosowaniu uczestników.

W szerszym znaczeniu Yves Sintomer, Carsten Herzberg i Anja Röcke (2008, s. 168) definiują BP jako instrument uczestnictwa obywateli – wszystkich, a nie tylko wybranych w trakcie wyborów – w procesie tworzenia koncepcji i alokacji

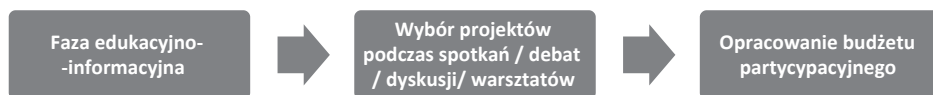
finansów publicznych. Dodatkowo autorzy wyróżniają pięć kryteriów, które dokładniej określają budżetowanie partycypacyjne:

- 1) należy omówić z interesariuszami finansowy i/lub budżetowy aspekt tego procesu;
- 2) BP powinien obejmować miasto lub, w formie zdecentralizowanej, dzielnicę, z wybranym organem decyzyjnym posiadającym władzę;
- 3) musi to być proces powtarzalny w czasie;
- 4) proces musi przyjąć formę publicznej debaty w ramach konkretnych spotkań czy forów (nie może to być tylko otwarte dla mieszkańców posiedzenie władzy lokalnej);
- 5) władze muszą ponosić odpowiedzialność, aby wyniki procesu odzwierciedlały wolę publiczną; w tym kontekście autorzy zwracają uwagę na to, że powinno się organizować coroczne spotkania, podczas których organizatorzy udzielają informacji na temat realizacji proponowanych projektów (Sintomer i in. 2013).

Modele budżetowania partycypacyjnego

Istnieje kilka modeli wdrażania BP. Na świecie najczęściej stosowanym i najbardziej rozpowszechnionym jest model Porto Alegre (ryc. 1) – miasta, które jako pierwsze wdrożyło BP, wymieniany jako przykład najlepszych praktyk w zakresie kształtowania polityki miejskiej zarówno przez Bank Światowy, jak i UN-HABITAT (UNDP, 2001). Wśród modeli implementowanych w Europie najczęściej występują: europejska wersja modelu Porto Alegre (*Porto Alegre adopted for Europe*), udział grup zorganizowanych (*participation of organized interests*), fundusz społeczności lokalnych (*community funds at local and city level*), negocjacje publiczno-prywatne (*the public/private negotiating table*), sąsiedzka partycypacja (*proximity participation*) oraz konsultowanie finansów publicznych (*consultation on public finances*) (szerzej zob. Sintomer, Herzberg i Röcke 2008; Sintomer i in. 2012).

Pierwszym etapem wdrażania BP w modelu Porto Alegre jest faza edukacyjno-informacyjna, podczas której przeprowadzane są akcje edukacyjne oraz promocyjne, a mieszkańcy mogą przedstawiać pomysły projektów inwestycyjnych. Społeczeństwo wybiera również delegatów reprezentujących poszczególne osiedla/dzielnice na forach tematycznych i terytorialnych. Następny etap polega na wyborze działań inwestycyjnych. Mieszkańcy biorą udział w tzw. spotkaniach pośrednich, organizowane są dyskusje z delegatami, na których zgłaszane są inwestycje, odwiedzane są miejsca, gdzie mają być realizowane projekty, oraz odbywają się konsultacje z ekspertami. W rezultacie wybrane zostają konkretne projekty. Ostatnim etapem jest opracowanie BP. Rozpoczyna się on od wyboru członków Rady Budżetu Partycypacyjnego, która rozpatruje projekty pod względem finansowym i prawnym. Następnie tworzony jest projekt budżetu, który zostaje poddany społecznym konsultacjom. Efektem tych działań jest powstanie planu inwestycyjnego, który władze lokalne mają obowiązek zatwierdzić i wykonać od strony technicznej.

Ryc. 1. Budżetowanie partycypacyjne w modelu Porto Alegre

Źródło: opracowanie własne na podstawie Górski 2005; Sintomer, Herzberg i Röcke 2008.

Podsumowując, realizacja BP buduje poczucie współodpowiedzialności mieszkańców nie tylko za finanse publiczne, lecz także za przestrzeń miejską, w której realizowane są projekty. Dzięki tej formie partycypacji mieszkańcy mogą realnie wpływać na kształtowanie przestrzeni publicznych dostosowanych do ich potrzeb. Bez udziału obywateli w procesie decyzyjnym nie byłoby to możliwe.

Budżet obywatelski w Polsce

Podstawy prawne

W aspekcie formalnoprawnym prekursorem obecnego budżetu obywatelskiego (BO) jest wdrażany od 2009 r. fundusz sołecki, wprowadzony Ustawą o funduszu sołeckim z 20 lutego 2009 r. (Dz.U. z 2009 r., nr 52, poz. 420, z późn. zm.; zmieniony Ustawą z dnia 21 lutego 2014 r. o funduszu sołeckim, Dz.U. z 2014 r., poz. 301, z późn. zm.), czyli środki wyodrębnione z budżetu gminy w konkretnym sołectwie, zagwarantowane na realizację przedsięwzięć służących poprawie życia mieszkańców. Spotkał się on z dużym zainteresowaniem ze strony gmin i jest wdrażany nie tylko na wsiach, lecz także w niektórych miastach (m.in. Zielonej Górze, Zawierciu, Jastrzębiu Zdroju, Krasnymstawie). Udział gmin, w których utworzono fundusz, stale wzrasta – w latach 2009–2013 wynosił 55%, w 2015 r. – 65%, a w 2016 r. – 68%².

Jeszcze do niedawna budżety obywatelskie wprowadzano na gruncie art. 5a (lit. 1–2) Ustawy o samorządzie gminnym (Dz.U. z 1990 r., nr 16, poz. 95, ze zm.) jako jedną z form konsultacji społecznych, a procedurę ich wdrażania określała stosowna uchwała rady gminy. W 2018 r. weszły w życie nowe regulacje prawne, tj. Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych (Dz.U. z 2018 r. poz. 130), mające zastosowanie od kadencji 2018–2022 (art. 15). W związku z tym uszczegółowiono art. 5a Ustawy o samorządzie gminnym (lit. 3–7) o wytyczne w zakresie wymagań, jakie powinny spełniać projekt budżetu obywatelskiego i procedury jego wdrażania. Nowela wprowadza jako obligatoryjne:

- 1) ustanowienie BO w miastach na prawach powiatu w wysokości co najmniej 0,5% wydatków gminy zawartych w ostatnim przedłożonym sprawozdaniu z wykonania budżetu;
- 2) przeprowadzanie głosowania bezpośredniego;

² <http://www.wspolnota.org.pl/aktualnosci/aktualnosc/fundusze-soleckie-zyskuja-popularnosc/> (dostęp: 10.06.2018).

- 3) konieczność zebrania pod wnioskiem podpisów maksimum 0,1% mieszkańców terenu objętego pulą budżetu, w którym zgłaszany jest projekt;
- 4) dokonywanie podziału środków na pule obejmujące całość gminy i jej części w postaci jednostek pomocniczych lub grup jednostek pomocniczych.

Zapisy te porządkują głównie kwestie proceduralne i wynikają zasadniczo z dotychczasowych doświadczeń miast we wdrażaniu budżetów obywatelskich, aczkolwiek trzeba podkreślić, że ustawa raczej ogranicza, niż rozszerza, kompetencje samorządu w zakresie tworzenia i modyfikacji budżetów partycypacyjnych. W tym kontekście należy zaakcentować trzy kwestie. Po pierwsze, samo wprowadzenie obligatoryjności realizacji BO w miastach na prawach powiatu zasadniczo potwierdza istniejący stan rzeczy, ale już narzucenie limitu środków, które mogą być przeznaczone na budżetowanie, zawęży niezależność samorządu w tym zakresie. Po drugie, nowela w sposób istotny ogranicza dotychczasową swobodę w dokonywaniu podziału środków z BO na pule obejmujące mniejsze jednostki (np. osiedla, dzielnice, okręgi szkolne) w przypadku gdy: 1) nie są one jednostką pomocniczą lub 2) ich granice nie pokrywają się z granicami jednostki pomocniczej. W praktyce samorządy, które nie powołały jednostek pomocniczych (co nie jest w Polsce obowiązkowe), zostały wyłączone z możliwości dokonywania podziału terytorialnego puli, co może przysporzyć problemów w efektywnym wdrażaniu BO, szczególnie w mniejszych miejscowościach. Po trzecie, jako przymusowe wprowadza się rozwiązania, od których samorządy stopniowo odchodzą, na przykład zbieranie podpisów mieszkańców popierających projekt czy głosowanie bezpośrednio (część miast wybiera projekty w trakcie spotkań i warsztatów). Tym samym ustawa nie tylko uszczupla kompetencje, lecz także znacząco ogranicza wykorzystanie procedur deliberacyjnych wypracowanych przez wiele polskich samorządów. Na marginesie można się zastanowić, czy realizacja zapisów ustawy spowoduje wypracowanie „polskiego” modelu budżetowania partycypacyjnego.

Wdrażanie i finansowanie

Budżet partycypacyjny po raz pierwszy w Polsce realizowano w Płocku w latach 2003–2005 w ramach tzw. Funduszu Grantowego (Kęłbowski 2014). Pierwszy budżet obywatelski – w formule, jaką znamy obecnie – wdrożono w 2011 r. w Sopocie, a jego autorem była nieformalna grupa działająca pod nazwą Sopocka Inicjatywa Rozwojowa. W 2012 r. budżet realizowano w Elblągu, Gorzowie Wielkopolskim, Poznaniu i Zielonej Górze. Z roku na rok liczba jednostek samorządu terytorialnego (JST) wprowadzających BO rośnie. W 2014 r. było to 35 miast (Kraszewski i Mojkowski 2014), w 2016 r. – 58, a w 2017 r. – już 80³. Budżety obywatelskie są też realizowane przez województwa (opolskie, małopolskie, śląskie, łódzkie), powiaty (m.in. wągrowiecki, toruński, wrzesiński, gostyński) oraz gminy (takie jak Mosina, Kęty, Rawicz, Międzychód, Szydłowiec, Stary Sącz).

³ <http://budzetyobywatelskie.pl> (dostęp: 11.06.2018).

Realizacja budżetu obywatelskiego odbywa się w Polsce w kilku etapach i zasadniczo jest zbieżna z modelem Porto Alegre. Na początku następuje przygotowanie procesu i wypracowanie zasad jego realizacji. Najczęściej określa się: kto składa projekty, w jaki sposób, dla jakiego obszaru, czego mogą one dotyczyć oraz jakie mogą uzyskać finansowanie. Później przeprowadza się akcję informacyjną i edukacyjną, po czym następuje opracowanie i zgłaszanie projektów przez mieszkańców. Kolejnym etapem jest ocena formalna wniosków, kiedy to podejmowana jest weryfikacja pomysłów i dyskusja nad nimi, w wyniku czego tworzy się listę projektów zakwalifikowanych do głosowania oraz wdraża procedurę odwoławczą. Następnie przeprowadza się głosowanie lub w inny sposób (np. podczas warsztatów) wybiera projekty, które zostają przedłożone władzom miasta do realizacji. Na koniec następuje ewaluacja procesu i wypracowanie rekomendacji do następnej edycji BO (ryc. 2). Należy podkreślić, że mimo ogólnych mechanizmów wdrażania występuje duże zróżnicowanie podejść samorządów do budżetowania partycypacyjnego, a same zasady i proces realizacji BO poddawane są modyfikacjom.

Ryc. 2. Model wdrażania budżetu obywatelskiego w Polsce

Źródło: opracowanie własne.

Zmianie ulega też poziom finansowania. Łączna kwota budżetów obywatelskich w 2013 r. wynosiła ponad 150 mln złotych (Kraszewski i Mojkowski 2014), w 2016 r. było to już ponad 318,5 mln złotych⁴. Część miast z roku na rok zwiększa pule środków przeznaczanych na BO, ale są i takie, które je zmniejszają, na przykład Białystok (tab. 1).

Lubelski budżet obywatelski

Procedura wdrażania, finansowanie i zaangażowanie mieszkańców

Lubelski budżet obywatelski należy do największych w kraju (zob. tab. 1). Po raz pierwszy wdrożono go w edycji 2015. Za jego realizację odpowiada Biuro Partycypacji Społecznej (BPS; wcześniej Zespół ds. Partycypacji Społecznej) działające w strukturze Urzędu Miasta Lublin (UML). Procedura budżetowania partycypacyjnego nie odbiega zasadniczo od tej realizowanej w Polsce (ryc. 2). Rozpoczyna się od określenia zasad wdrażania BO, które są rokrocznie wypracowywane z pomocą mieszkańców i rad dzielnic w czasie konsultacji społecznych.

⁴ Tamże.

Tab. 1. Najwyższe kwoty (w mln zł) wydatkowane przez miasta na realizację BO w latach 2014–2017

2014		2015		2016		2017	
Miasto	Kwota	Miasto	Kwota	Miasto	Kwota	Miasto	Kwota
Łódź	30	Łódź	40	Warszawa	51	Warszawa	59
Wrocław	20	Warszawa	26	Łódź	40	Łódź	40
Białystok, Poznań, Katowice	10	Wrocław	20	Wrocław	25	Katowice	20
Gdańsk	9	Białystok	12	Katowice i Białystok	20	Poznań	17,5
Dąbrowa Górnicza	8	Gdańsk	11	Poznań i Lublin	15	Lublin	15
Toruń	6,4	Poznań i Lublin, Katowice	10	Kraków	14	Kraków i Białystok, Bydgoszcz	10

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie tych dyskusji zostaje opracowany regulamin. Potem następuje etap informacyjno-promocyjny. Kolejno odbywa się etap składania wniosków, w czasie którego BPS organizuje spotkania informacyjne dla wnioskodawców. Można składać propozycje projektów dużych i małych⁵ w zależności od wartości projektu (tab. 2). Złożone wnioski są poddawane ocenie formalnej, którą prowadzą urzędnicy z Zespołu ds. Budżetu Obywatelskiego, oraz przesyłane do rad dzielnic celem ich zaopiniowania. Następnie na stronie www.lublin.eu/budzetobywatelski podawane są wyniki naboru. Na tym etapie osoby, których projekty zostały ocenione negatywnie, mogą się odwoływać od tej decyzji. Projekty, które otrzymały ocenę pozytywną, są poddawane procedurze głosowania, po czym zwycięskie projekty zostają wpisane do budżetu miasta Lublin na rok następny i są realizowane przez UML, a cały proces budżetowania partycypacyjnego podlega ewaluacji. Podczas realizacji projektów władze mogą organizować konsultacje z interesariuszami oraz wprowadzać zmiany w projektach, które spowodowane są przekroczeniem określonej kwoty na realizację danego przedsięwzięcia.

Poziom finansowania BO po sukcesie edycji 2015 podniesiono o połowę oraz wprowadzono podział na projekty małe i duże (w edycjach 2018 i 2019 tylko infrastrukturalne) w zależności od kwoty (tab. 2).

Po początkowym sukcesie zanotowano spadek zainteresowania BO, co znalazło odzwierciedlenie w zmniejszeniu liczby zarówno zgłaszanych projektów, jak i głosujących (tab. 3).

⁵ Do edycji 2017 wymagane było zebranie przez autora 20 głosów poparcia na projekt mały i 40 głosów na projekt duży. W edycji 2020, na skutek zmian ustawowych, projekty małe zostały zastąpione przez projekty dzielnicowe (o wartości maks. 300 tys. zł), a duże przez ogólnomiejskie (podzielono je na inwestycyjne o wartości maks. 1,2 mln zł oraz nieinwestycyjne o wartości maks. 300 tys. zł). Ponadto musiano powrócić do wymogu dołączenia do wniosku listy osób (minimum dwóch) popierających dany projekt.

Tab. 2. Finansowanie projektów w edycjach 2015–2019 z rozbićciem na projekty małe i duże (w mln zł)

Edycja	2015		2016		2017		2018		2019	
	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże
Rodzaj projektów										
Wartość graniczna	do 0,05	0,5–1,5	0,05–0,5	0,5–1,5	0,05–0,5	0,5–1,5	0,025–0,3	0,3–1,2	0,025–0,3	0,3–1,2
Łącznie na realizację	5,5	4,5	8,0	7,0	8,0	7,0	9,0	6,0	9,0	6,0
Razem	10,0		15,0		15,0		15,0		15,0	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Regulaminów BO w edycjach 2015–2019.

Tab. 3. Projekty zgłoszone i zwycięskie z podziałem na małe i duże oraz liczba głosujących (w tys.) w edycjach 2015–2019

Edycja	2015		2016		2017		2018		2019	
	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże	Małe	Duże
Projekty zgłoszone	333	3	210	6	171	157	157	223	223	223
Odrzucone	100		55		22	39	39	58	58	58
Głosowane	233		155		149	118	118	165	165	165
Zwycięskie	31		25		23	44	44	44	44	44
Małe	28		19		17	39	39	39	39	39
							(8 gwarantowanych)	(15 gwarantowanych)		
Duże	3		6		6	5	5	5	5	5
Liczba głosujących	47,1		68,0		73,5	38,7	38,7	25,3	25,3	25,3
Tradycyjnie	19,8		43,6		55,7	1,3	1,3	2,6	2,6	2,6
Internetowo	27,3		24,4		17,7	37,4	37,4	22,7	22,7	22,7

Źródło: opracowanie własne.

Aby temu zapobiec, od edycji 2017 zaczęto wprowadzać kolejne działania naprawcze i aktywizujące. W kontekście zagospodarowania przestrzeni publicznych na uwagę zasługują trzy kwestie. Po pierwsze, miasto stawia na projekty małe, wynikające zwykle z potrzeb mniejszych społeczności lokalnych, a poprzez obniżenie kwot granicznych i wprowadzenie zachęt (np. każdej z dzielnic zagwarantowano określoną pulę środków na realizację tzw. projektu gwarantowanego oraz przewidziano „premię za frekwencję”⁶) wpływa skutecznie na zwiększenie poziomu ich realizacji (zob. tab. 3). Po drugie, miasto stara się zwiększyć spektrum osób zaangażowanych w budżetowanie na przykład w drodze zniesienia ograniczeń wiekowych dla osób składających projekty i głosujących (do edycji 2017 były to osoby powyżej 16. roku życia) czy wymogu meldunkowego w przypadku osób głosujących (warunkiem jest zarejestrowanie się w systemie lub wpisanie na listę osób uprawnionych do głosowania), a także wprowadza dalsze udogodnienia w głosowaniu internetowym⁷. Po trzecie, od edycji 2018 w procedurę odwoławczą zaangażowano społeczną Radę Działalności Pożytku Publicznego Miasta Lublin, co pozwoliło wypracować kompromis w sposobie realizacji pierwotnie odrzuconych projektów. Te działania sprawiają, że wszyscy mieszkańcy mogą brać czynny udział w gospodarowaniu zarówno finansami, jak i przestrzenią miasta.

Zielony budżet obywatelski

Dostrzegając niedostateczne wyposażenie miasta w zielen w 2016 r., Lublin jako pierwsze miasto w Polsce wprowadził zielony budżet obywatelski (ZBO). Jego założeniem jest tworzenie terenów zielonych w przestrzeniach publicznych Lublina. Prace nad wdrażaniem ZBO nadzoruje Miejski Architekt Zieleni wspierany przez inne wydziały Urzędu Miasta Lublin. Model wdrażania ZBO przedstawia rycina 3. Pierwszym etapem jest faza informacyjna. Później następuje składanie wniosków (jedynie drogą elektroniczną). Zgłaszane projekty są najpierw sprawdzane pod kątem formalnym przez urzędników, a następnie oceniane pod względem merytorycznym przez Zespół Ekspertów składający się z przedstawicieli Biura Partycypacji Społecznej, Miejskiego Architekta Zieleni oraz ekspertów z zakresu zieleni, gospodarki przestrzennej i krajobrazu. Ocenie podlegają m.in. udział zieleni, kontekst otoczenia, innowacyjność oraz funkcjonalność zaproponowanych koncepcji. Po zapoznaniu się ze złożonymi projektami Zespół Ekspertów kwalifikuje projekty do kilku kategorii. W edycji 2017 były to: 1) ochrona zieleni istniejącej; 2) nasadzenia przyuliczne; 3) meble miejskie/donice; 4) parklet; 5) łąka kwietna; 6) rabata; 7) skwer; 8) dokumentacja

⁶ Pięć dzielnic, w których procentowo najwięcej osób zagłosowało, może liczyć na zwiększenie rezerwy celowej, czyli budżetu Rady Dzielnic o 50%.

⁷ Wprawdzie nie spowodowało to wzrostu zainteresowania mieszkańców BO, ale odnotowano znaczące zmiany w sposobie oddawania głosów (większość przez internet; zob. tab. 3) oraz strukturze wiekowej głosujących – w edycji 2017 osoby poniżej 19. roku życia stanowiły 13% (Duda-Jastrzębska i Nazaruk-Napora 2017), a w edycji 2019 już prawie jedną piątą głosujących.

Ryc. 3. Model wdrażania zielonego budżetu obywatelskiego w Lublinie

Źródło: opracowanie własne.

projektowa⁸, a następnie wybiera najlepsze projekty z każdej kategorii do realizacji, wyniki podając do publicznej wiadomości. Na tym etapie autorzy mogą dokonać wymaganych poprawek w swoich wnioskach. Później projekty trafiają do Rad Dzielnic, które je opiniują. Na koniec zwycięskie projekty są zatwierdzone przez Prezydenta Miasta. Na realizację projektów z ZBO przeznaczają się corocznie 2 mln złotych. Na marginesie można dodać, że lubelski zielony budżet obywatelski zainspirował inne miasta, które wprowadziły go w edycji 2018, m.in. Kraków i Białystok (ZBO ma być jedną z kategorii BO).

W edycji 2017 r. do ZBO zgłoszono 107 projektów, a do realizacji wybrano 24 przedsięwzięcia, natomiast w edycji 2018 zgłoszono 74 projekty, a do realizacji wybrano 16 (3 znalazły się na liście rezerwowej) w 7 kategoriach⁹. W edycji 2019 zgłoszono 99 projektów. Wielkość finansowania oraz procedura wyboru projektów nie uległy zmianie.

Zakres tematyczny i rozkład przestrzenny inwestycji w edycjach 2015–2017

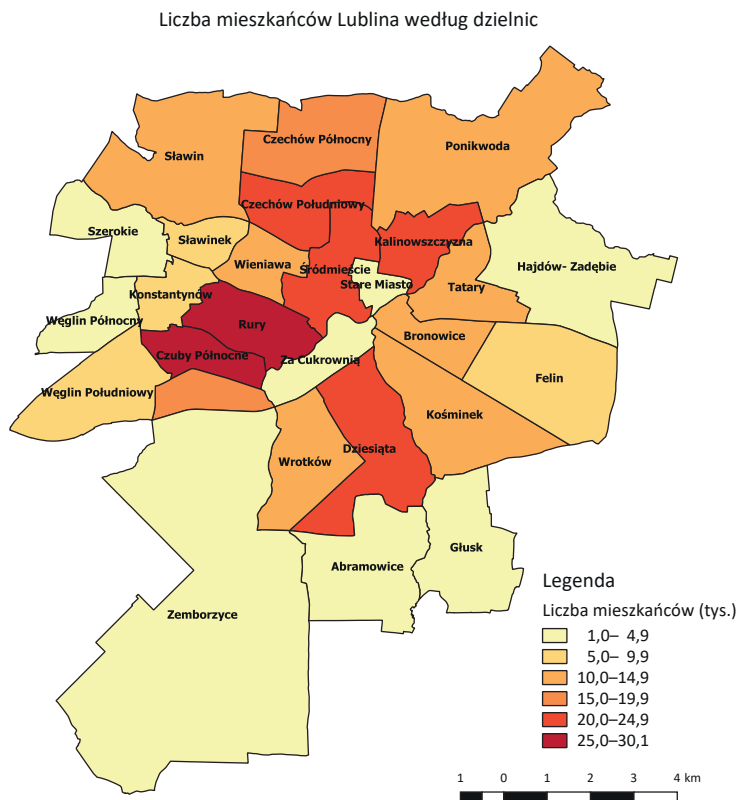
Analizy szczegółowe prowadzono w odniesieniu do 27 dzielnic Lublina, które charakteryzują się zróżnicowaną liczbą mieszkańców (ryc. 4) oraz ich zaangażowaniem w realizację budżetu partycypacyjnego, a także oczekiwaniami odnoszącymi się do zmian w przestrzeniach publicznych. Znajduje to odzwierciedlenie w aktywności w zgłaszaniu projektów i ich tematyce oraz uczestnictwie i dokonywanych wyborach podczas głosowania.

W edycjach 2015–2017 do BO zostało złożonych łącznie 714 projektów (zob. tab. 3), które obejmowały realizację 731 inwestycji¹⁰. Aż 86% z nich dotyczyło działań w przestrzeniach publicznych Lublina. W przewadze były to projekty dzielnicowe (91%). Projekty zwycięskie stanowiły niewielki odsetek (13). Ze względu na przyjęte kryteria dotyczące finansowania dominowały projekty małe, których poziom finansowania osiągnął 21,5 mln złotych. Dużych projektów wybrano 15 na łączną kwotę 18,5 mln złotych. Ponad 87% zwycięskich inwestycji zaplanowano do realizacji w przestrzeniach publicznych Lublina. Do ZBO w edycji 2017 zgłoszono 107 projektów, czyli o jedną trzecią mniej niż do BO. Po

⁸ W 2018 r. wydzielono kategorie: 1) skwery; 2) dokumentacja projektowa; 3) ochrona zieleni istniejącej; 4) nasadzenia przyuliczne; 5) meble miejskie; 6) doliny rzeczne; 7) inne.

⁹ Były to: 1) ochrona zieleni istniejącej; 2) nasadzenia przyuliczne; 3) skwery; 4) rabaty; 5) meble miejskie (w tym parklety); 6) dokumentacja projektowa; 7) inne.

¹⁰ Liczba zgłoszonych i zwycięskich inwestycji nie jest jednoznaczna z liczbą zgłoszonych i zwycięskich projektów (zob. tab. 3), gdyż jeden projekt z BO może dotyczyć kilku inwestycji w różnych dzielnicach.

Ryc. 4. Liczba mieszkańców dzielnic Lublina

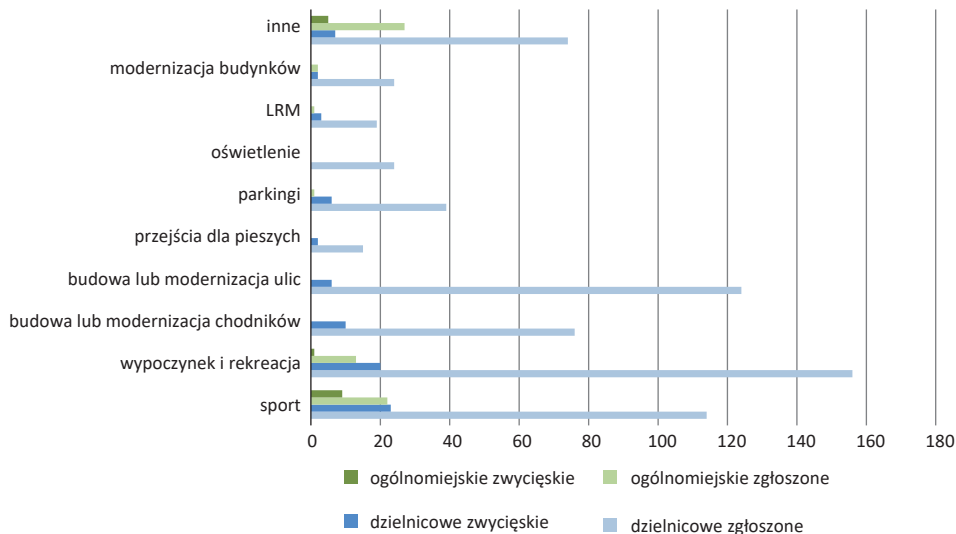
Źródło: opracowanie własne.

ocenie formalnej do zrealizowania przeznaczono 24 przedsięwzięcia (w pełnym zakresie miasto wykonało 9 projektów, a pozostałe w wybranych lokalizacjach).

Inwestycje w rozbiciu na kategorie

Tematyka projektów odzwierciedla różne potrzeby mieszkańców w zakresie zagospodarowania przestrzeni publicznych. Rozpatrując zgłaszane inwestycje w rozbiciu na poszczególne wydzielone przez autorki kategorie (ryc. 5), należy zauważyć, że w przypadku projektów dzielnicowych najczęściej zgłoszeń dotyczyło kategorii: wypoczynek i rekreacja (23,4%), budowa lub modernizacja ulic (18,6%) oraz sport (17,1%). Mieszkańcy dostrzegli też braki w jakości i liczbie chodników (10,3%). Najmniej zgłoszonych inwestycji związanych było z przejściami dla pieszych oraz Lubelskim Rowerem Miejskim (LRM). Z kolei najpopularniejszymi kategoriami zgłaszanymi przez mieszkańców w ramach projektów ogólnomiejskich były: sport (22), wypoczynek i rekreacja (13), inne (27)¹¹.

¹¹ W kategorii „inne” znalazły się projekty dotyczące m.in. opieki nad zwierzętami, monitoringu, systemu informacji pasażerskiej, prowadzenia działań kulturalnych, edukacyjnych i artystycznych oraz aktywizujących.

Ryc. 5. Liczba złożonych i zwycięskich inwestycji z budżetu obywatelskiego w edycjach 2015–2017 w rozbiu na 10 analizowanych kategorii

Źródło: opracowanie własne.

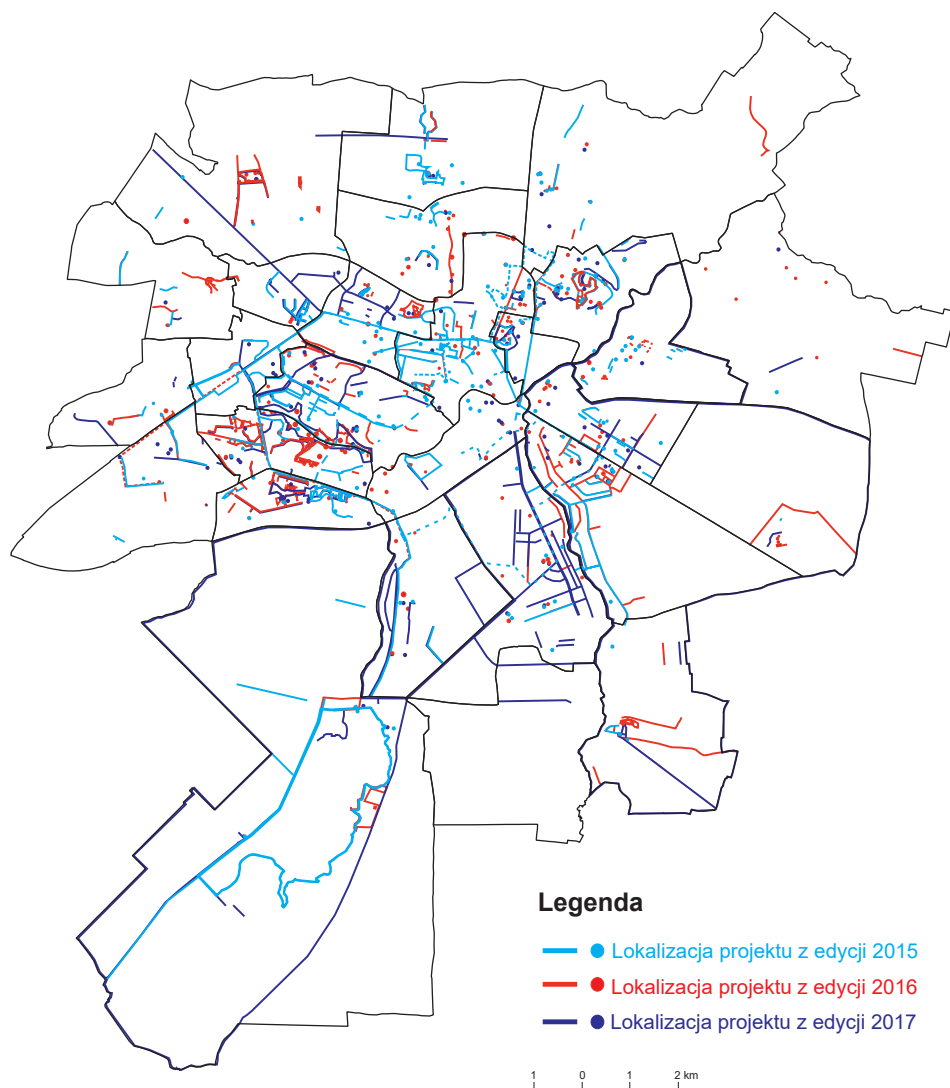
Porównując liczbę zgłoszonych i realizowanych inwestycji według wydzielonych kategorii (zob. ryc. 5), zauważamy, że największe powodzenie i wskaźnik sukcesu w dzielnicach mają inwestycje sportowe (20,2%, czyli realizowana jest co piąta zgłoszona inwestycja), często dotyczące budowy lub modernizacji infrastruktury sportowej przy szkołach. Kolejną grupę stanowią rekreacja i wypoczynek (12,8%), obejmujące najczęściej budowę placu zabaw czy zorganizowanie miejsc spotkań, których brakuje na osiedlach. W mniej licznie zgłaszanych kategoriach duży sukces w czasie głosowania osiągnęły budowa i modernizacja chodników (13,1%) oraz budowa parkingów (13,4%). Największym „przegranym” okazały się propozycje budowy i modernizacji dróg, osiągając tylko 4,7% głosów poparcia, chociaż były zgłaszane prawie we wszystkich dzielnicach. W kategorii „oświetlenie” nie zwyciężył żaden projekt. Najwięcej zwycięskich projektów z ZBO dotyczyło kategorii „nasadzenia przyuliczne” (83% inwestycji).

Motywy i przestrzenne zróżnicowanie zaangażowania mieszkańców w proces budżetowania partycypacyjnego

W ramach trzech edycji BO do realizacji w przestrzeniach publicznych Lublina zgłoszono łącznie 630 inwestycji. Ich rozkład przestrzenny (ryc. 6) wykazuje znaczącą kumulację w największych dzielnicach mieszkaniowych z przewagą zabudowy blokowej z lat 60.–80. XX w., takich jak Rury, Kalinowszczyzna, Nowe Bronowice, Tatary, Czuby Północne i Wieniawa, a także dynamicznie rozbudowującej się w ostatnich latach dzielnicy Czuby Południowe. Działają tam prężnie rady osiedli, występują zintegrowane grupy sąsiedzkie zróżnicowane

wiekowo i z różnymi potrzebami, a ponadto znajdują się przestrzenie publiczne, które można objąć projektami. Zdecydowanie mniejsze zainteresowanie BO charakteryzuje mieszkańców nowej, peryferyjnie położonej dzielnicy mieszkaniowej Felin. Duża liczba zgłaszanych projektów dotyczy obszaru Śródmieścia, któremu wnioskodawcy starają się nadać reprezentacyjny charakter oraz udroźnić ruch pieszy i rowerowy. Mieszkańcy starych przemysłowych dzielnic (Stare Bronowice, Za Cukrownią, Stara Dziesiąta) wykazali się mniejszą aktywnością w aplikowaniu o środki. Postawili oni przede wszystkim na nowe miejsca rekreacji i wypoczynku oraz estetyzację przestrzeni publicznych połączoną

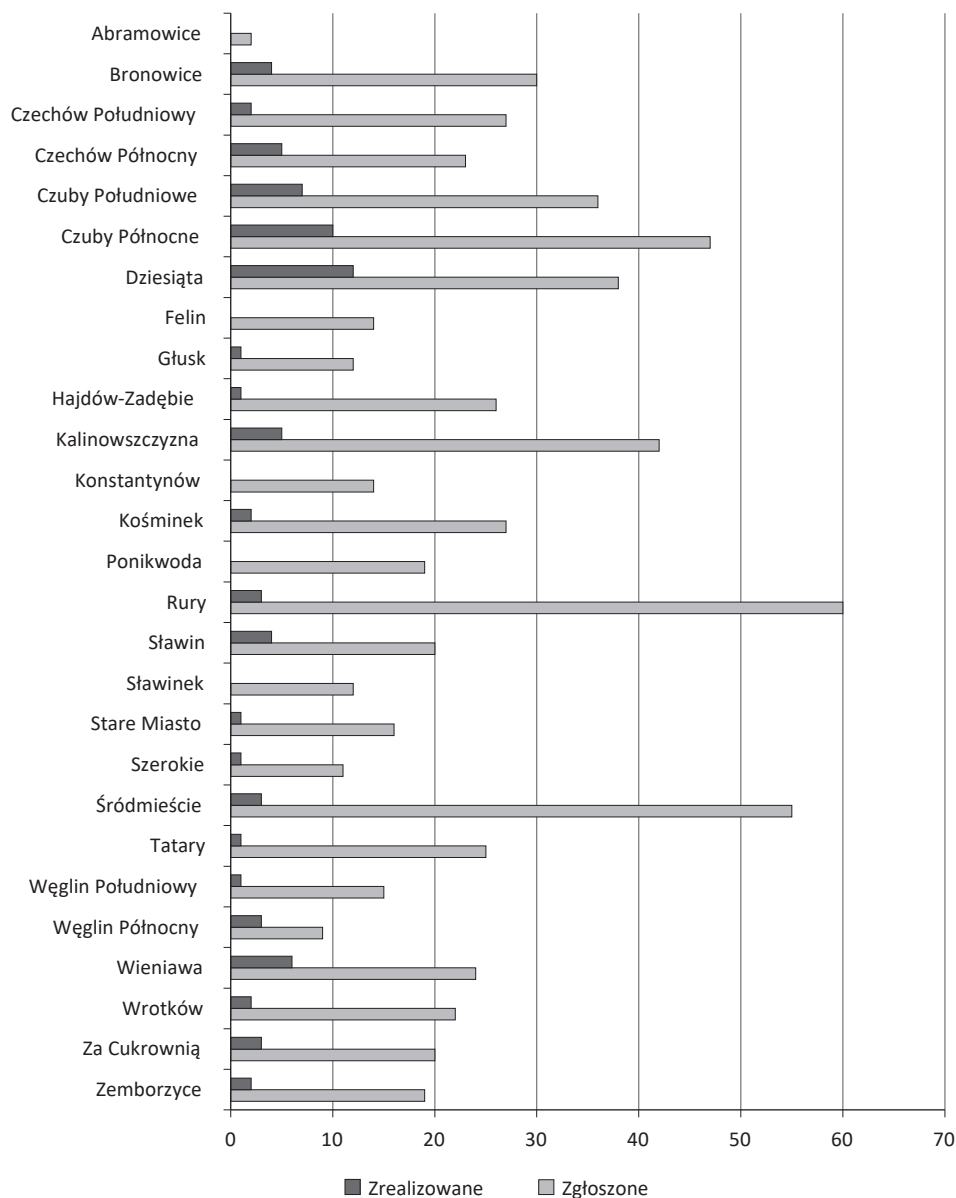

Ryc. 6. Lokalizacja inwestycji zgłoszonych do budżetu obywatelskiego w Lublinie w edycjach 2015–2017

Źródło: opracowanie własne.

z działaniami (w tym z dziedziny kultury) służącymi włączeniu społecznemu, prowadzonymi przez animatorów.

Dzielnice zabudowy jednorodzinnej, gdzie występują duże potrzeby w zakresie zagospodarowania przestrzeni publicznych, wykazywały różny poziom aktywności mieszkańców. Charakterystyczne jest to, że większe zaangażowanie

Ryc. 7. Liczba złożonych i zwyczajnych inwestycji w rozbiu na poszczególne dzielnice Lublina

Źródło: opracowanie własne.

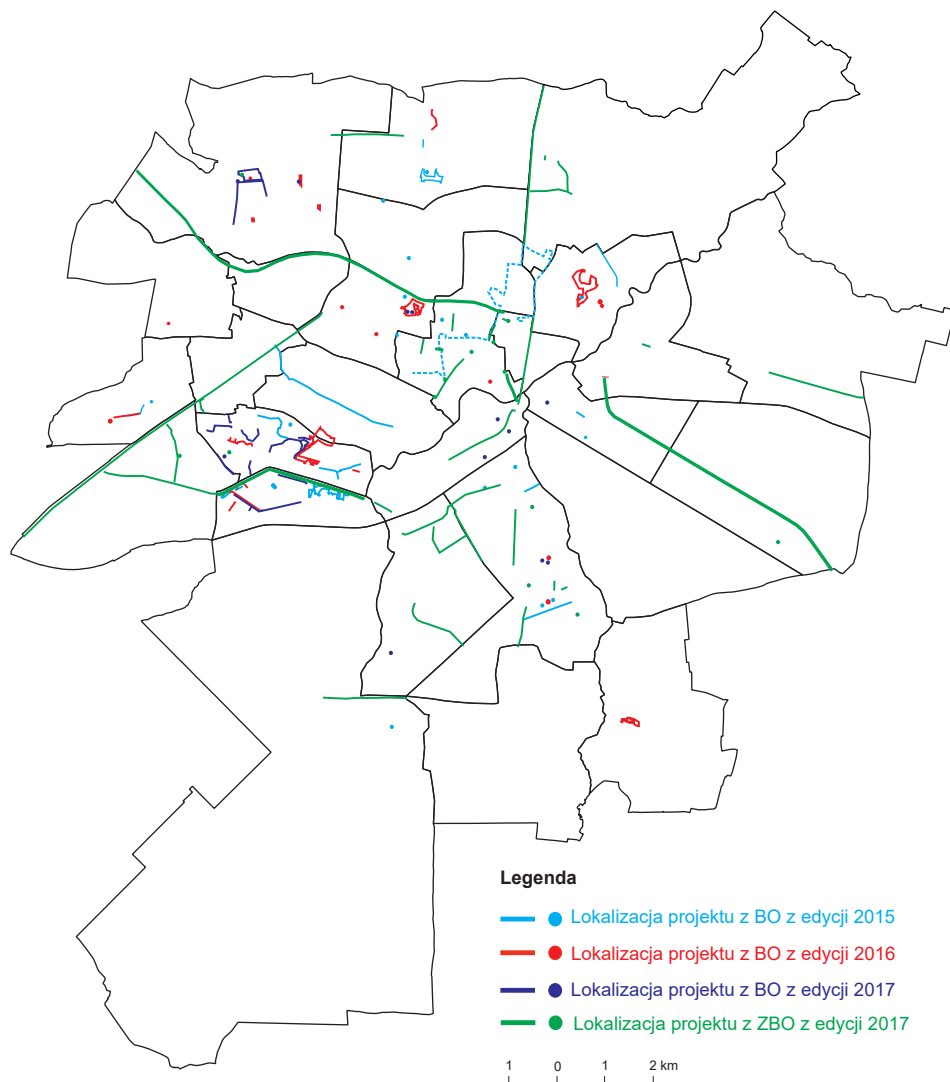
cechuje mieszkańców dzielnic powstałych w okresie międzywojennym (Dziesiąta, Kośminek), nieco mniejsze zaś – dzielnic powojennych (Sławin, Ponikwoda, Konstantynów, Węglin Południowy). Najmniejszą aktywność wykazują mieszkańcy dzielnic z przewagą nowej zabudowy (Szerokie, Węglin Północny), gdzie brak jest integracji w ramach wspólnot sąsiedzkich, a także dawne wsie włączone do Lublina z przewagą terenów rolniczych i bez wyraźnie zarysowanego centrum dzielnicowego (Abramowice). W tym ostatnim kontekście na uwagę zasługuje przemysłowo-rolnicza dzielnica Hajdów-Zadębie, w której mimo małej liczby mieszkańców i peryferyjnego położenia zgłoszono aż 26 inwestycji (w tym 18 – jedna osoba) w przewadze dotyczących zagospodarowania terenu wokół szkoły podstawowej i wykreowania tu centralnego punktu dzielnicy, która w zasadzie pozbawiona jest zagospodarowanych przestrzeni publicznych. Podobne motywy towarzyszą mieszkańcom dzielnicy Sławin.

Najbardziej aktywni pod względem składanych projektów do BO byli mieszkańcy dzielnic Rury (łącznie 9% inwestycji) oraz Śródmieście (8,2%), jakkolwiek zdarzały się tu przypadki, że wnioskodawcami byli mieszkańcy innych dzielnic. Natomiast najmniejszą aktywnością wykazali się mieszkańcy dzielnic Abramowice (tylko 2 zgłoszone inwestycje w ciągu 3 lat) oraz Węglin Północny (9 inwestycji) (ryc. 7).

Z kolei liderami w pozyskiwaniu projektów z BO były dzielnice Dziesiąta (12 inwestycji) i Czuby Północne (10 inwestycji). Należy przy tym podkreślić, że nie jest regułą, iż aktywność mieszkańców przekłada się na liczbę realizowanych projektów. Czasami mimo dużej liczby zgłaszanych projektów żaden z nich nie wygra w czasie głosowania. Przykładami są Konstantynów, Sławinek, Felin czy Ponikwoda (zob. ryc. 7). Aby to zmienić, w 2017 r. wprowadzono wspomniany już projekt gwarantowany, a w 2018 r. – „premię za frekwencję”, co przyniosło oczekiwane rezultaty (zob. tab. 3).

Analizując rozkład przestrzenny 82 zwycięskich inwestycji z trzech edycji budżetu obywatelskiego, których realizacja odbywała się w przestrzeniach publicznych Lublina (ryc. 8), należy zauważyć, że ich największa koncentracja występuje w dzielnicach starej zabudowy mieszkaniowej, zarówno wielorodzinnej (Czuby Północne i Południowe), jak i jednorodzinnej (Dziesiąta) oraz w Śródmieściu, a poza tym w centrach dzielnic (Stare Miasto, Głusk), przy szkołach (Sławin, Czechów Północny) i na stadionach (Dziesiąta, Wieniawa). Do realizacji wybrano także inwestycje zlokalizowane na zielonych terenach suchych dolin (Kalinowszczyzna, LSM, Czuby Północne i Południowe). W przypadku realizacji 24 inwestycji z ZBO żadna z dzielnic nie została pominięta, a największej realizacji mało miejsce w dzielnicach Śródmieście (10 inwestycji) i Czuby Południowe (4).

Z przeprowadzonych analiz wynika, że w niektórych dzielnicach zauważalna jest tematyzacja – mieszkańcy zgłaszają i głosują na konkretne inwestycje, których nie mogą sfinansować z innych źródeł, na przykład Czuby Północne i Południowe stawiają na remonty dróg i chodników oraz budowę nowych połączeń dzielnicowych i parkingów. Sport i zieleń dominują we wnioskach mieszkańców dzielnic mieszkaniowych Czechowa, Sławina, Rur, Węglina i Kalinowszczyzny. Stare

Ryc. 8. Lokalizacja zwycięskich inwestycji w ramach budżetu obywatelskiego w edycjach 2015–2017 i zielonego budżetu obywatelskiego w edycji 2017

Źródło: opracowanie własne.

dzielnice przemysłowe – Dziesiąta, Bronowice i Za Cukrownią – chcą inwestować w działania kulturalne w przestrzeni i wielopokoleniowe miejsca spotkań. Na uwagę zasługuje „walka” mieszkańców o rewitalizację dwóch stadionów: Lublinianka (Wieniawa) i Sygnał (Dziesiąta). Z kolei w realizacji inwestycji z zielonego budżetu mieszkańcy największą nadzieję pokładają w ograniczeniu hałasu i ilości spalin wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych oraz zwiększaniu powierzchni zagospodarowanych terenów zielonych w mieście (tworzenie skwerów, parków, rabat).

Do maja 2018 r. miasto zrealizowało łącznie 121 projektów z BO na kwotę 55 mln złotych¹², a w ramach ZBO w całości wykonało 14 projektów, natomiast 25 częściowo lub wybranych lokalizacjach za łączną kwotę 2,8 mln złotych¹³.

Zmiany w przestrzeniach publicznych Lublina wywołane realizacją projektów w ramach budżetów partycypacyjnych

Do chwili obecnej przeważająca większość ze 106 zwycięskich inwestycji z BP została już zrealizowana, można zatem dokonać podsumowania prac i poddać analizie ich rezultaty. W przypadku zmian zagospodarowania przestrzeni publicznych Lublina dominują inwestycje związane z:

- 1) kreowaniem nowych miejsc spotkań, oferujących także możliwość wypoczynku i rekreacji;
- 2) tworzeniem i zagospodarowywaniem terenów zielonych;
- 3) budową lub modernizacją infrastruktury służącej uprawianiu różnego rodzaju sportów;
- 4) modernizacją i tworzeniem nowych ciągów komunikacyjnych wraz z infrastrukturą towarzyszącą;
- 5) estetyzacją zdegradowanej przestrzeni, zwłaszcza w starych dzielnicach przemysłowych.

W pierwszej grupie znajdują się inwestycje, których realizacja wiąże się z kreowaniem nowych miejsc spotkań i integracji mieszkańców, często w postaci terenów rekreacyjno-wypoczynkowych. Zlokalizowane są one najczęściej na osiedlach mieszkaniowych dotychczas pozbawionych dobrze zagospodarowanych przestrzeni wspólnych. Takie miejsca charakteryzują się występowaniem stref dostosowanych do potrzeb różnych grup użytkowników, są atrakcyjne wizualnie, bezpieczne i przyjazne. Przykłady takich realizacji spotkamy przy ul. Puchacza 3 w dzielnicy Bronowice (ryc. 9), ul. Wygon (Szerokie) (ryc. 10) oraz przy ul. Siemiradzkiego (Dziesiąta) (ryc. 11).

Ryc. 9. Plac zabaw przy ul. Puchacza*

Ryc. 10. Ogród sąsiedzki przy ul. Wygon*

Ryc. 11. Plac zabaw „Zielony zakątek” w dzielnicy Dziesiąta**

* Źródło: <https://lublin.eu/mieszkanie/partycypacja/budzet-obywatelski/budzet-obywatelski-2015/zwycieskie-projekty/> (dostęp: 11.05.2018).

** Źródło: <https://dzielnice.lublin.eu/szerokie/nasza-dzielnica/sprawy-dzielnicy/> (dostęp: 09.06.2018).

¹² https://lublin.eu/gfx/lublin/userfiles/_public/prezydent/podsumowanie_kandencji/mieszkanie_i_partycypacja.pdf (dostęp: 10.06.2018).

¹³ Tamże.

W kolejnej grupie znajdują się inwestycje wykonane głównie w ramach ZBO, które wpłynęły na utworzenie lub zagospodarowanie terenów zielonych w mieście oraz zwiększenie bioróżnorodności. Można do nich zaliczyć na przykład powstanie placu dla seniora przy ul. Motorowej (Tatary), parku „kieszonkowego” przy ul. Cyrulicznej i Furmańskiej (Stare Miasto), parku osiedlowego Sławin (Sławin), zagospodarowanie terenów zielonych przy ul. Biedronki (Czuby Południowe) czy wykonanie pierwszej w mieście łąki kwietnej przy ul. Bernardyńskiej (Śródmieście). Inwestycje w tereny zieleni zintegrowały też mieszkańców Lublina w walce o czyste powietrze – świadczą o tym zwycięskie projekty mające na celu wykonanie nasadzeń wzdłuż najbardziej zatłoczonych ulic, czyli al. Solidarności, ul. Witosa czy ul. Lubelskiego Lipca '80. Ponadto trzeba podkreślić, że realizacja projektów z ZBO polepszyła też warunki korzystania z przestrzeni publicznych, np. poprzez stworzenie dodatkowych siedzisk przy przystankach (ryc. 12), czy też poprawiła estetykę ulic (ryc. 13). Dzięki umieszczeniu mebli miejskich (ryc. 14) w miejscach permanentnego parkowania niezgodnego z przepisami pozwoliła wyeliminować lub ograniczyć to zjawisko, zwłaszcza w Śródmieściu.

Ryc. 12. Siedziska na ul. Zamojskiej*

Ryc. 13. Donice na ul. Muzycznej**

Ryc. 14. Meble miejskie przy ul. Sądowej***

* Źródło: <https://lublin.eu/mieszkanicy/partycypacja/zielony-budzet-obywatelski/informacje-ogolne/meble-miejskie-pojawily-sie-przy-ul-zamojskiej,150,1945,1.html> (dostęp: 03.07.2018).

** Źródło: <https://www.lublin112.pl/w-lublinie-znow-przybedzie-roslinnosci-wybrano-projekty-do-realizacji-w-ramach-zielonego-budzetu/> (dostęp 03.07.2018).

*** Źródło: https://lublin.eu/gfx/lublin/userfiles/_public/mieszkanicy/partycypacja/zielony_bo/zielony_budzet_2017_prezentacja.pdf (dostęp: 03.07.2018).

Jedną z najliczniejszych kategorii zwycięskich projektów stanowią inwestycje powiązane ze sportem. Zazwyczaj mają one pozytywny wpływ na zagospodarowanie przestrzeni publicznych Lublina. W ramach realizacji projektów wybudowano lub poddano modernizacji boiska i obiekty sportowe oraz skonstruowano skate park. Powstał także kompleks boisk do piłki plażowej przy Zalewie Zemborzyckim (ryc. 15) w dzielnicy Zemborzyce. O nowe obiekty, urządzenia i tereny sportowe wzbogaciły się placówki oświatowe, np. Szkoły Podstawowe nr 10, 12, 20, Zespół Szkół Energetycznych, dawne gimnazjum nr 10 (obecnie LO nr 30), a przy SP nr 43 wybudowano pierwszy w Lublinie obiekt do gry w unihokeja, hokeja na rolkach oraz rowerowe polo (ryc. 16).

Ryc. 15. Kompleks boisk do piłki plażowej przy Zalewie Zemborzyskim*

Ryc. 16. Boisko do gry w unihokeja przy SP nr 43. Fot. K. Rabczewska

* Źródło: <http://lublin.wyborcza.pl/lublin/51,48724,20468074.html?i=4> (dostęp: 17.07.2018).

W kategorii tej znajdują się też inwestycje, które można wskazać jako złe praktyki w zagospodarowaniu przestrzeni publicznych. W ich przypadku zawiła zwykle nieodpowiednia lokalizacja (np. siłownia w parku im. Jana Pawła II umiejscowiona bezpośrednio przy ciągu pieszo-spacerowym, co sprawia, że ćwiczący są ciągle obserwowani przez przechodniów i skutecznie odstrasza ich to od korzystania z urządzeń, które są z kolei wykorzystywane niezgodnie z zasadami bezpieczeństwa przez matki z małymi dziećmi – ryc. 17), zbyt ubogie wyposażenie (np. plac do street workoutu w pobliżu ulic Aksini i Beatrycze – ryc. 18) albo nieprzemyślana zmiana projektu (np. przy ul. Krochmalnej zamiast bardzo potrzebnego w okolicy placu zabaw wybudowano siłownię, z której nikt nie korzysta)¹⁴. Innym negatywnym przykładem realizacji, a w zasadzie braku realizacji projektów z kategorii dużych jest modernizacja kompleksu sportowego Sygnał przy ul. Zemborzyskiej 3 (Dziesiąta). Od edycji 2015 co roku zwyciężają projekty dotyczące tego obiektu, jednak do tej pory nie podjęto tam żadnych prac, na co wpływ mają wciąż nierozstrzygnięte przetargi. W tym kontekście zastanawia fakt, że w kolejnych latach są blokowane w budżecie miasta pieniądze na inwestycje, które może nigdy nie powstaną.

Ryc. 17. Siłownia w Parku im. Jana Pawła II. Fot. K. Rabczewska

Ryc. 18. Plac do street workoutu. Fot. K. Rabczewska

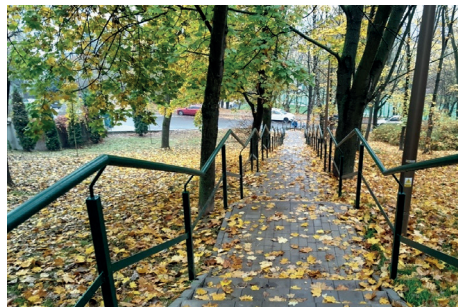
Kolejna grupa dotyczy budowy i modernizacji ulic i chodników oraz nowych miejsc parkingowych czy wykonania sygnalizacji świetlnej i przejść dla

¹⁴ Informacje pozyskane na podstawie obserwacji terenowych i wywiadów z mieszkańcami.

pieszych w miejscach, których przekraczanie było niebezpieczne dla mieszkańców. Realizacja tych projektów znacząco wpłynęła na poprawę bezpieczeństwa kierowców i pieszych. Przykładem dobrej praktyki jest tu na przykład budowa łącznika ul. Dziewanny z ul. Różaną (Czuby Północne) – dwóch głównych ulic osiedlowych, które wcześniej były oddzielone. W ramach innego projektu wybudowano łącznik ul. Różanej z wąwozem oraz dodatkowo utworzono ciąg dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich (ryc. 19), co znacząco poprawiło możliwości przemieszczania się w obrębie osiedla oraz wpłynęło na dostosowanie tras komunikacyjnych do potrzeb wcześniej wykluczonych grup mieszkańców. W ramach BO wykonano również schody na skarpie (ryc. 20), której pokonanie znacząco skraca drogę z osiedla do SP nr 10, a ze względu na duże nachylenie zbocza było niebezpieczne. Część inwestycji z tej grupy związana jest z rozbudową systemu stacji LRM oraz konstruowaniem nowych ścieżek rowerowych. Są to bardzo cenne inicjatywy, gdyż lokalizację stacji wskazują sami mieszkańcy, a nie jest ona odgórnie narzucona przez Urząd Miasta.

Ryc. 19. Połączenie ul. Różanej z wąwozem.
Fot. K. Rabczewska

Ryc. 20. Schody na skarpie w dzielnicy Kalinowszczyzna.
Fot. K. Rabczewska

Ostatnią grupę stanowią inwestycje mające wprawdzie na celu główne aktywizację mieszkańców i walkę z wykluczeniem, ale których realizacja przełożyła się na poprawę estetyki zdegradowanych przestrzeni publicznych. Można tu wskazać dwa projekty. Pierwszy polegał na zagospodarowaniu zaniedbanych podwórek w dzielnicy Dziesiąta (ryc. 21). W projekt włączyli się mieszkańcy i animatorzy, dzięki czemu z jednej strony nastąpiła realizacja działań sąsiedzkich, m.in. polegająca na zmianie wizerunku podwórek, a z drugiej do dnia dzisiejszego odbywają się tu spotkania i różnorakie wydarzenia, a projekt nadal aktywizuje mieszkańców i zapobiega aktom wandalizmu. Kolejny projekt Punkt Kultury miał na celu tworzenie przestrzeni kulturalno-społecznych na potrzeby mieszkańców starych, przemysłowych dzielnic Za Cukrownią oraz Stare Bronowice. Projekt ten nie tylko przyczynił się do powstania dwóch obiektów kulturalno-edukacyjnych i rozpoczął serię wydarzeń kulturalnych na obszarze, gdzie takie działania nie są częstym zjawiskiem, lecz także pozytywnie wpłynął na estetykę przestrzeni publicznej (ryc. 22).

Ryc. 21. „Podwórko na temat” w dzielnicy Dziesiąta*

Ryc. 22. Mural powstały w ramach projektu Punkt Kultury**

* Źródło: <https://lublin.eu/mieszkancy/partycypacja/budzet-obywatelski/budzet-obywatelski-2015/zwycieskie-projekty/> (dostęp: 11.05.2018).

** Źródło: <http://lublin.wyborcza.pl/lublin/56,48724,19954545,punkt-kultury,,1.html> (dostęp: 11.05.2018).

Problem zagospodarowania przestrzeni publicznych w miastach Polski a przypadek Lublina

Wyniki głosowań w ramach BO dostarczają decydom informacji o problemach w zagospodarowaniu miast, w tym przestrzeni publicznych. Zgłaszane do budżetu projekty pokazują władzom, gdzie są największe braki i czego potrzebują mieszkańcy, a zwycięskie – co leży w interesie największej grupy osób. Chociaż trudno o miarodajne dane w tym zakresie, te którymi dysponujemy, ujawniają różnorodne trendy. Na przykład w 2014 r. w Dąbrowie Górniczej w BO wnioskowano głównie o nową infrastrukturę transportową i komunikacyjną (drogi, chodniki, parkingi), a w ostatecznym głosowaniu wygrały inwestycje w sport i rekreację (Polko 2015). We Wrocławiu w 2013 r. zwyciężyły również projekty z zakresu sportu i rekreacji (Chruściński, Palińska i Kazak 2014). W 2014 r. ponownie wnioskowano o obie te kategorie i na nie głosowano (Solecka i Dworniczak 2016; Tatarowska i Furmankiewicz 2018). W Gdańsku w latach 2014–2017 zgłaszano do głosowania projekty z kategorii budowy i remontów dróg oraz zakupu wyposażenia i urządzeń, a także budowy obiektów sportowych, a w Poznaniu – projekty edukacyjne, socjalne, kulturalne oraz drogowe (Wójcik 2018). W Łodzi w edycji 2016 zgłaszano inwestycje w transport i oświatę, a wygrały projekty z zakresu oświaty (Leśniewska-Napierała 2017); w latach 2013–2016 wśród projektów wybranych do realizacji dynamiczny wzrost zanotowały, oprócz oświatowych, również te z zakresu kultury, sportu i rekreacji oraz infrastruktury drogowej i komunikacyjnej (Rybińska 2018). Analizy przeprowadzone dla Łodzi, Poznania i Katowic dla projektów zgłoszonych w 2015 r. i zrealizowanych w roku 2016 pokazują, że mimo widocznych różnic między miastami generalnie w głosowaniach zwyciężają projekty w zakresie zielonej infrastruktury (parki, sadzenie drzew, zagospodarowanie terenów rekreacyjno-sportowych) i ochrony powietrza (m.in. trasy rowerowe), głównie o charakterze lokalnym (Bernaciak, Rzeńca i Sobol 2017). W Lublinie w edycjach 2015–2017

wnioskowano o (i wskazywano w głosowaniu) inwestycje w rekreację i sport oraz ciągi komunikacyjne, a w przypadku ZBO – zieleń przyuliczną.

Wszystkie przytoczone przykłady pokazują, że realizacja większości projektów w ramach BP odbywa się w przestrzeniach publicznych miast. Analizy szczegółowe dla Wrocławia (Solecka i Dworniczak 2016) wykazały, że najczęściej inicjatyw dotyczyło doinwestowania istniejących obiektów i terenów, a nowe funkcje to najczęściej budowa infrastruktury rowerowej, sportowej i rekreacyjnej. W przypadku Poznania, Łodzi i Katowic dominowały działania mające na celu poprawę wizerunku miejsca, uatrakcyjnienie przestrzeni publicznych czy rozwój funkcji rekreacyjnej (Bernaciak, Rzeńca i Sobol 2017). Przykład Lublina pokazuje, że mieszkańcy stawiają na kreowanie nowych, wielopokoleniowych miejsc spotkań oraz zagospodarowanie terenów zielonych oraz sportowo-rekreacyjnych, a inwestycje te przyczyniają się do modernizacji już istniejących oraz kreowania nowych przyjaznych i bezpiecznych przestrzeni publicznych.

Podsumowanie i rekomendacje

Budżet partycypacyjny jest to coraz bardziej rozpowszechnione narzędzie demokracji bezpośredniej, w tym służącej jej e-demokracji, mające wpływ na decyzje dotyczące wielu sfer życia miasta. BP jest też doskonałym narzędziem budowania społeczeństwa obywatelskiego, gdyż zwiększa podmiotowość mieszkańców oraz służy zaspokajaniu zbiorowych potrzeb, a ponadto sprzyja modernizacji działań administracji lokalnej, wypracowanej zgodnie z zasadami *governance* (Kraszewski i Mojkowski 2014).

W kontekście zarządzania i planowania miast równie ważne jest to, że wyniki realizacji inwestycji z budżetu partycypacyjnego przekładają się na zmiany w zagospodarowaniu, zwłaszcza przestrzeni publicznych. Potwierdziły to badania prowadzone dla Lublina, które wykazały, że aż 86% inwestycji zgłoszonych i 87% realizowanych z BO w edycjach 2015–2017 oraz wszystkie projekty z ZBO dotyczyły bezpośrednio działań w przestrzeni publicznej, przy czym dominują inwestycje o charakterze dzielnicowym (591 zgłoszonych i 72 zwycięskich z BO), szczególnie ważne dla lokalnych społeczności. Analizy szczegółowe dotyczące wdrażania BP wykazały kilka prawidłowości. Rozkład przestrzenny zgłaszanych inwestycji do BO (zob. ryc. 6) dobrze koresponduje z liczbą ludności dzielnic (zob. ryc. 4) oraz sposobem i wiekiem ich zabudowy, co przekłada się na stopień zintegrowania społeczności lokalnych (lub jego brak). Znajduje to odzwierciedlenie w zaangażowaniu mieszkańców w proces budżetowania partycypacyjnego (zob. ryc. 5). Z kolei tematyka zgłaszanych projektów odzwierciedla różne potrzeby mieszkańców w zakresie zagospodarowania przestrzeni miast, często wynikających z charakteru zabudowy dzielnic, natomiast wyniki głosowania wskazują te najpilniejsze, w przeważającej mierze dotyczące kwestii zagospodarowania przestrzeni publicznych (zob. ryc. 7). W Lublinie w edycjach 2015–2017 wnioskowano o i głosowano głównie na inwestycje sportowo-rekreacyjne oraz związane z modernizacją i budową infrastruktury komunikacyjnej (chodniki, parkingi, drogi, ścieżki rowerowe), a w przypadku ZBO – nasadzenia przyuliczne. Przykład

tego miasta uwidacznia ponadto, że pojawia się swoista moda na projekty z danej kategorii (często są to siłownie na świeżym powietrzu). Zauważa się też, że niektóre dzielnice stawiają na tematyzację inwestycji, tzn. zgłaszane i przegłosowywane są projekty z jednej puli, np. remonty i budowa dróg.

Przeгляд dobrych i złych praktyk w zakresie zagospodarowania przestrzeni publicznych w wyniku realizacji projektów z BO i ZBO wykazał ponadto, że najważniejszą kwestią jest dostosowanie zagospodarowania przestrzeni publicznych do potrzeb zróżnicowanych grup użytkowników. Największym zainteresowaniem cieszą się przestrzenie multifunkcyjne, kolorowe, dobrze wyposażone i zorganizowane. Kolejną kwestią jest lokalizacja. Dobrze dobrana poprawia funkcjonalność i zachęca użytkowników, źle – praktycznie ich eliminuje. Poza tym wykazano, że nie powinien ulegać zasadniczej zmianie zakres rzeczowy projektów wypracowanych i zaakceptowanych przez mieszkańców. Należy też wspomnieć o kwestiach użyteczności, inwestycjach służących rozwiązywaniu różnorodnych problemów, w tym społecznych, czy wprowadzaniu nowych rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych, które są również ważną oznaką wpływu implementacji budżetów partycypacyjnych na przestrzeń publiczną miasta.

Przykład Lublina, ale też doświadczenia innych polskich miast pokazują, że uczestnictwo w procesie budżetowania partycypacyjnego angażuje ludzi w zarządzanie i planowanie otaczającej ich przestrzeni. Należy przy tym podkreślić, że w implementacji budżetów partycypacyjnych i ich wpływie na zagospodarowanie przestrzeni publicznych na uwagę zasługują trzy aspekty: 1) organizacyjny i proceduralny, 2) aktywizacji obywateli oraz 3) realizacji inwestycji.

W pierwszym przypadku ważne są gotowość na zmiany, elastyczność procedur i wprowadzanie modyfikacji wynikających z prowadzonych ewaluacji. W realiach polskich zaobserwowano, że miasta generalnie reagują na zmiany, a prowadzone działania modernizacyjne i naprawcze przynoszą pozytywne efekty odnotowane w przestrzeniach publicznych. Aby było ich jeszcze więcej, należałoby:

- 1) wprowadzić jako dobrą praktykę (lub regulaminowy obowiązek) wizyty studyjne w miejscach, w których mają być lokalizowane konkretne inwestycje, połączone z debatami z mieszkańcami, władzami i ekspertami, co służyłoby wypracowaniu najlepszych rozwiązań; może się to odbywać na przykład na wzór Poznania, w czasie tworzenia „mapy potrzeb lokalnych” (priorytetowych inwestycji w dzielnicach) podczas spotkań z mieszkańcami w fazie przygotowawczej wdrażania BO;
- 2) stworzyć odpowiednie warunki wsparcia dla mieszkańców, którzy chcą zgłosić do BO projekt inwestycyjny; możemy tu zaliczyć m.in. prowadzenie jasnych i intuicyjnych stron internetowych zawierających wszelkie informacje o miejscu lokalizacji potencjalnego projektu (np. sytuacji planistyczno-własnościowej), udostępnienie cennika miejskiego potrzebnego przy szacowaniu kosztów czy interaktywnych map; dobrą praktyką są działania prowadzone w Katowicach i Lublinie, a w Sopocie działa „Katalog Inspiracji”, gdzie zwizualizowane są przykładowe inwestycje i działania, co może być pomocne w opisie projektu, ale też przyczynić się do tworzenia funkcjonalnych, przyjaznych i bezpiecznych przestrzeni publicznych;

- 3) na poziomie instytucjonalnym wprowadzić większe regulaminowe uprawnienia dla jednostek odpowiedzialnych za wdrażanie BO w zakresie monitoringu realizacji (z możliwością jej wstrzymania) oraz odbioru inwestycji, co pomogłoby w wyeliminowaniu przypadków ich niewykorzystywania ze względu na zbyt ubogie wyposażenie lub brak dostosowania do potrzeb użytkowników (np. budowa placu do street workoutu przy ul. Aksini w Lublinie);
- 4) w aspekcie finansowym zróżnicować projekty w zakresie ich zasięgu (dzielnicowe, ogólnomiejskie), poziomu finansowania (małe, duże) oraz rodzaju (inwestycyjne, nieinwestycyjne), a także wprowadzić zachęty finansowe (jak np. w Lublinie czy Poznaniu); dzięki takim rozwiązaniom w przestrzeniach publicznych miast można zrealizować więcej projektów integrujących małe społeczności, o które mieszkańcy będą w przyszłości dbali, bo są „ich”.

W drugim przypadku bardzo duże znaczenie ma integracja lokalnych społeczności i ich otwartość na zmiany w przestrzeniach publicznych, a także pojawienie się „inicjatorów zmian”. Z dokonanego przeglądu wynika, że:

- 1) najlepsze rezultaty uzyskuje się dzięki włączeniu w proces wdrażania BP lokalnych animatorów, działaczy społecznych i aktywistów miejskich, którzy wraz z mieszkańcami przejmują kontrolę nad realizacją przedsięwzięć oraz ich rozwijaniem niezależnie od władz miasta (dobrym przykładem są tu lubelskie projekty „Podwórka na temat” oraz działalność Punktu Kultury);
- 2) właściwym krokiem jest dopuszczenie do głosowania ludzi niezameldowanych, ale mieszkających w danym mieście, czy zniesienie ograniczeń wiekowych przy składaniu projektów i głosowaniu (jak np. w Lublinie), czyli dopuszczenie do głosu wszystkich zainteresowanych zagospodarowaniem przestrzeni, która ich otacza; w przypadku dzieci i młodzieży szkolnej dalsze działania powinny iść w kierunku wprowadzenia lekcji o budżetowaniu partycypacyjnym w szkołach, a najlepiej utworzenia Szkolnego BO czy Młodzieżowego BO (jak np. we Wrocławiu); inicjatywy te pozytywnie wpłyną na zagospodarowanie przestrzeni publicznych zgodnie z oczekiwaniami ich użytkowników, w tym również tych najmłodszych.

W trzecim przypadku należy dbać o to, by wykonanie projektów było na najwyższym poziomie i jak najbardziej odpowiadało potrzebom mieszkańców. Realizacje projektów w przestrzeniach publicznych miast powinny pokazać, że działanie przynosi rezultaty, i zachęcać do dalszych starań o środki na kolejne inwestycje. W tym celu należałoby:

- 1) zapewnić udział autorów projektów i zainteresowanych mieszkańców w każdej z faz realizacji inwestycji;
- 2) zadbać o rozpoznawalność projektów w przestrzeni miast, np. przez wprowadzenie systemu oznakowania, że dana inwestycja jest wykonana w ramach BP (jak we Wrocławiu);
- 3) tworzyć na stronach internetowych BP zakładki (interaktywne mapy), gdzie zamieszczane byłyby informacje o projekcie wraz ze zdjęciami jego realizacji.

Jak wykazały badania, budżet partycypacyjny staje się narzędziem kreowania przestrzeni „miast dla ludzi”. Dlatego też, jak słusznie zauważył Adam Polko

(2015, s. 36), ważne jest, aby „działania podejmowane przez mieszkańców nie ograniczały się jedynie do głosowania lub przyjmowania decyzji samorządu lokalnego, ale koncentrowały się na zbiorowym planowaniu i zarządzaniu zasobami miejskimi”. Przykład Lublina pokazuje, że jest to możliwe.

Ale czy będzie tak nadal? W kontekście wejścia w życie nowych regulacji prawnych, które „wciskają” BO w ramy plebiscytu i preferują podejście agregacyjne, zamiast promować skuteczne formy zaangażowania obywateli w proces decyzyjny i współzarządzania miastem, rodzi się pytanie: czy realizacja budżetów partycypacyjnych zgodnie z nowymi procedurami w większym stopniu przełoży się na efektywne zagospodarowanie przestrzeni publicznych polskich miast?

Literatura

- Allegretti G., Herzberg C., 2007, „Participatory budgets in Europe. Between efficiency and growing local democracy”, *TNI Briefing Series*, nr 2007/5, s. 1–24.
- Arnstein S., 1969, „A ladder of citizen participation”, *Journal of the American Institute of Planners*, t. 35, nr 4, s. 216–224.
- Bernaciak A., Rzeńca A., Sobol A., 2017, „Participatory budgeting as a tool of environmental improvements in Polish cities”, *Economic and Environmental Studies*, t. 17, nr 44, s. 893–906.
- Cabannes Y., 2004, „Participatory budgeting: A significant contribution to participatory democracy”, *Environment and Urbanization*, t. 6, nr 1, s. 27–46.
- Chruściński J., Palińska I., Kazak J., 2014, „Budżet obywatelski w gospodarowaniu przestrzeniami publicznymi”, *Architektura Krajobrazu*, nr 3, s. 56–67.
- Duda-Jastrzębska A., Nazaruk-Napora M., grudzień 2017, *Ewaluacja Budżetu Obywatelskiego*, Lublin: Fundacja Teren Otwarty/Lubelska Grupa Badawcza.
- Dworakowska M.M., 2014, „Budżet partycypacyjny w zarządzaniu finansami jednostek samorządu terytorialnego w Polsce”, *Ekonomiczne Problemy Usług*, nr 115, s. 51–67.
- Ganuza E., Baiocchi, G., 2012, „The power of ambiguity: How participatory budgeting travels the globe”, *Journal of Public Deliberation*, t. 8, nr 2, s. 1–12.
- Ghel J., 2010, *Cities for People*, Washington: Island Press.
- Górski R., 2005, *Przewodnik po demokracji uczestniczącej (partycypacyjnej)*, Poznań, Kraków: O.Z.Z. Inicjatywa Pracownicza.
- Harkins C., Escobar O., 2015, *Participatory Budgeting in Scotland: An Overview of Strategic Design Choices and Principles for Effective Delivery*. Glasgow: Glasgow Centre for Population Health, What Works Scotland.
- Harvey D., 2013, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, London: Verso.
- Kalisiak-Mędelska M., 2016, „Budżet obywatelski w Polsce. Analiza porównawcza Łodzi i Poznania”, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 443, s. 103–114.
- Każmierczak T., 2011, „Partycypacja publiczna: pojęcie, ramy teoretyczne”, w: A. Olech (red.), *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu lokalnej wspólnoty*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kęłowski W., 2014, *Budżet partycypacyjny. Ewaluacja*, Warszawa: Instytut Obywatelski.
- Kraszewski D., Mojkowski K., 2014, *Budżet obywatelski w Polsce*, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.

- Krawczyk A., 2016, „Doskonalenie modelu budżetu obywatelskiego na przykładzie miasta Częstochowy”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej*, nr 22, s. 242–256.
- Lefebvre H., 1967, „Le Droit à la ville”, *L'Homme et la société*, nr 6, s. 29–35.
- Leśniewska-Napierała K., 2017, „Budżet partycypacyjny jako narzędzie finansowania inwestycji w Łodzi”, *Studia Miejskie*, t. 25, s. 107–119.
- OECD, 2001, *Citizens as Partners*, Paris: OECD.
- Polko A., 2015, „Models of participatory budgeting – the case study of Polish city”, *Journal of Economics & Management*, t. 19, nr 1, s. 34–44.
- Rybińska D., 2018, „Instytucja budżetu obywatelskiego jako narzędzia rozwoju samorządu lokalnego”, *Finanse i prawo finansowe*, t. 1, nr 17, s. 49–65.
- Santos de Sousa B., 1998, „Participatory budgeting in Porto Alegre: Toward a redistributive democracy”, *Politics and Society*, t. 26, nr 4, s. 461–510.
- Serzysko E., 2014, *Standardy procesów budżetu partycypacyjnego w Polsce*, Warszawa: Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”.
- Shah A. (red.), 2007, *Participatory Budgeting*, Washington: World Bank.
- Sintomer Y., Herzberg C., Allegretti G., Röcke A., 2010, *Learning from the South: Participatory Budgeting Worldwide – an Invitation to Global Cooperation*, Bonn: Dialog Global, nr 25.
- Sintomer Y., Herzberg C., Allegretti G., Röcke A., 2013, *Participatory Budgeting Worldwide – Updated Version*, Bonn: Dialog Global, nr 25.
- Sintomer Y., Herzberg C., Röcke A., 2008, „Participatory budgeting in Europe – potentials and challenges”, *International Journal of Urban and Regional Research*, t. 32, nr 1, s. 164–178.
- Sintomer Y., Herzberg C., Röcke A., Allegretti G., 2012, „Transnational models of citizen participation: The case of participatory budgeting”, *Journal of Public Deliberation*, t. 8, nr 2, art. 9.
- Smith G., 2009, *Democratic Innovations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Solecka I., Dworniczak Ł., 2016, „Obywatele kształtują krajobraz miasta. Aspekty przestrzenne i funkcjonalne inicjatyw zgłaszanych w ramach Wrocławskiego Budżetu Obywatelskiego 2013–2014”, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 443 *Gospodarka przestrzenna XXI wieku*, s. 220–231.
- Tatarowska E., Furmankiewicz M., 2018, „Wrocławski budżet obywatelski 2014 jako przestrzenna forma identyfikacji potrzeb inwestycyjnych w mieście”, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 504 *Gospodarka przestrzenna – stan obecny i wyzwania przyszłości*, s. 120–133.
- UNDP, 2001, *Human Development Report 2001*. New York, Oxford: UNDP.
- Ustawa o funduszu sołeckim z 20 lutego 2009 roku (Dz.U. z 2009 r., nr 52, poz. 420, z późn. zm.) zmieniona Ustawą z dnia 21 lutego 2014 r. o funduszu sołeckim (Dz.U. z 2014 r., poz. 301, z późn. zm.).
- Ustawa o samorządzie gminnym (Dz.U. z 1990 r., nr 16, poz. 95, ze zm.).
- Wampler B., 2007, „A guide to participatory budgeting”, w: A. Shah (red.), *Participatory Budgeting*, Public Sector Governance and Accountability Series, Washington: World Bank.
- Wampler B., 2012, „Participation, representation, and social justice: Using participatory governance to transform representative democracy”, *Polity*, t. 44, nr 4, s. 666–682.
- Williams E., St. Denny E., Bristow D., 2017, *Participatory Budgeting: An Evidence Review*, Cardiff: Public Policy Institute for Wales.
- Wójcik A., 2018, „Civic budget as a potential source of financing of real estate”, *Barometr Regionalny*, t. 16, nr 1, s. 89–97.